

Святослав Чабур

Класичний приватний університет (м.Запоріжжя), Україна

ПОНЯТТЯ, РОЛЬ ТА МЕТОДИ ЛОБІЗМУ У ПРАВОТВОРЧОМУ ПРОЦЕСІ

Sviatoslav Chabur

Classical Private University (Zaporizhzhia), Ukraine

CONCEPT, ROLE AND LOBBY METHODS IN LAWMAKING PROCESS

The concept of lobbyism and its role in the lawmaking process is investigated. The modern methods of lobbying in the domestic lawmaking process are revealed, which can be both legal and illegal, direct and indirect. The characteristic features of lobbying activity in the domestic lawmaking process are considered. Attention is focused on the causes and background of the existence and widespread use of uncivilized methods of lobbying in legislative process of Ukraine. The possible ways to counteract the negative effects of uncivilized lobbyism on the lawmaking process are disclosed. The perspective of legislative consolidation of key aspects of lobbying activity in Ukraine is analyzed. The attempt to predict the possible positive and negative effects of legislatively regulated lobbying in the legislative process is made.

Keywords: lobbying, lobby methods, lawmaking process, legislative process, Ukraine.

Постановка проблеми. Правотворчий процес в Україні на сучасному етапі розвитку характеризується суттєвими кризовими явищами, які проєктуються на функціонування відповідних сфер суспільних відносин. Серед очевидних проблем правотворення варто наголосити на таких, як: існування значної кількості нормативно-правових актів, які не здійснюють довготермінове регулювання основоположних суспільних відносин; проблеми у застосуванні великого масиву правових норм; відсутність стратегічного бачення розбудови національного правотворчого процесу; глибокі неконструктивні конфлікти між політичними силами під час правотворчої діяльності на різних рівнях тощо. Ключовою причиною означеної ситуації, на нашу думку, виступає наявність чи відсутність політичної волі законодавців, яка зумовлена різними аспектами, одним з яких виступає лобізм у правотворчому процесі.

Стан дослідження. Проблеми правового регулювання лобістської діяльності досліджували у своїх працях такі науковці, як: О.В. Дягілев, А. Євгенєва, В.Б. Ковальчук, А.М. Колодій, М.І. Козюбра, В.П. Мельник, В.Ф. Нестерович, С.П. Погребняк, В.Л. Федоренко та ін. Окремі аспекти лобізму були предметом дослідження таких вітчизняних науковців, як О.В. Богачова, К.В. Манжул, Є.В. Невмержицький, В.Ф. Нестерович та інших. Означена проблематика також знайшла своє відображення у працях зарубіжних науковців, зокрема: Р. Бекера, Дж. Беррі, А.П. Любимова, А.К. Котова, Н.А. Піменова, С.В. Синюкова, П.А. Толстих та інших. Зауважимо, що окремі проблеми лобізму досліджувалися вітчизняними фахівцями, проте в сучасних умовах українського правотворення, коли домінуюче місце посідають політичні чинники, які й визначають правотворчий процес в Україні, дослідження проблем лобізму саме у правотворчому процесі набуває особливого значення.

Метою статті є дослідження поняття, ролі та методів лобізму у вітчизняному правотворчому процесі, а також шляхів протидії негативним впливам нецивілізованого лобізму.

Виклад основного матеріалу. Термін лобізм походить від англ. lobbyism, від lobby – приймальня, кулуари, під яким розуміється система організованого впливу груп інтересів на суб'єктів прийняття політичних та адміністративних рішень органів державної влади¹. Лобізм також розуміють як інститут політичної системи, що представляє собою процес по просуванню

¹ Шемшученко, Ю.С. (2007). *Великий енциклопедичний юридичний словник*. Київ: ТОВ Видавництво Юридична думка, 431.

інтересів приватних осіб, корпоративних структур (в особі професійних лобістських фірм і громадських організацій) в органах державної влади, з метою домогтися прийняття вигідного для них політичного рішення¹.

Аналізуючи лобізм у правотворчому процесі, науковці, як правило, наводять дещо звужене його трактування, визначаючи як процес легального впливу на чітко визначені законом органи державної влади й органи місцевого самоврядування, а також на їх посадових осіб з боку зареєстрованих у встановленому законом порядку фізичних та юридичних осіб з метою закріплення власних інтересів чи інтересів третіх осіб (клієнтів) у нормативно-правових актах, що приймаються². Так, лобіювання можливе у вигляді просування певного законопроекту чи змін до нього, інших актів, впливу на депутатів і посадових осіб³.

Лобізм є невід'ємною складовою сучасного правотворчого процесу, оскільки протиріччя між інтересами різних політичних сил зумовлюють необхідність співвідношення інтересів та пошуку компромісних рішень. Крім того, як зауважує А.Е. Жалинський, процес правотворчості повинен ґрунтуватися на найбільш надійній та повній інформації. Він повинен давати найбільш якісний продукт. У ньому повинні бути представлені особи, які мають різні інтереси, правові статуси й фактичні можливості від операторів інформаційних процесів до законодавців, від власників, менеджерів, вигодонабувачів до незалежних представників публічної влади, що відображають спільні інтереси⁴. Тому цілком погоджуємося з висновком щодо очевидної користі від залучення в процес правотворчості осіб, що представляють і відстоюють партикулярні, приватні інтереси, тобто наявність дійсної потреби в лобізмі і одночасно потреби в «очищенні» й правової регламентації лобізму.

Виходячи з поділу лобізму на цивілізований та не цивілізований (тіньовий), зауважимо, що цивілізований лобізм, який функціонує як демократичний інститут правотворчого процесу має суттєве значення. По суті такий лобізм означає постійне легалізоване коригування правотворчої діяльності у відповідності з динамікою та структурою інтересів громадянського суспільства. У результаті в поле зору законодавців повинні потрапляти не всі приватні або групові інтереси, а лише ті з них, які набули суспільної значущості⁵.

Методи лобізму у правотворчому процесі можуть бути як законними так і незаконними, безпосередніми (прямими) та опосередкованими (непрямими). Серед законних методів лобістської діяльності виділяють такі методи безпосереднього впливу як:

- встановлення прямих контактів та проведення зустрічей з посадовими особами органів державної влади й органів місцевого самоврядування, які у законі визначені як об'єкти лобіювання (далі – посадові особи);

- підготовки проектів законів України, указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів України, рішень органів місцевого самоврядування, інших нормативно-правових актів та винесення їх на обговорення відповідного органу;

- підготовки різноманітних досліджень, інших інформаційно-аналітичних матеріалів та розповсюдження їх серед посадових осіб;

- участі у роботі засідань парламентських і урядових комітетів, комісій, робочих груп, консультативно-дорадчих установ, створених при органах влади; консультування посадових осіб щодо положень проектів нормативно-правових актів, які обговорюється у відповідному органі влади.

До опосередкованих (непрямих) методів законного лобіювання відносять публічні заходи, які спрямовані на підтримку певного нормативно-правового акта або для протистояння йому:

- відправка заяв, скарг, пропозицій поштою (електронною поштою), телеграфних або факсимільних повідомлень чи іншої кореспонденції посадовим особам;

¹ Толстых, П.А. (2009). Профессиональный словарь лоббистской деятельности. *Российский профессиональный портал о лоббизме Lobbying.ru*. <http://www.lobbying.ru/dictionary_list.php> (2018, січень, 24)

² Нестерович, В.Ф. (2008). *Конституційно-правові аспекти лобіювання у правотворчому процесі України*: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 7.

³ Малько, А.В. (2011). *Большой юридический словарь*. Москва: Проспект, 113.

⁴ Жалинский, А.Э. (2009). *Правотворчество и лоббизм в современной России. По следам интеллектуального штурма. Бизнес в законе, 1*, 13.

⁵ Котов, А.К. (2000). *Конституционализм в Казахстане: опыт становления и эффективность механизма власти*. Алматы: КазГЮА, 109.

- проведення семінарів, конференцій, слухань тощо із залученням до їх роботи посадових осіб;
- проведення публічних зібрань громадян – мітингів, походів, демонстрацій чи пікетів;
- розміщення у ЗМІ різноманітних аналітичних матеріалів¹.
- фінансування виборчих кампаній кандидатів, що виступають з позицій, близьких відповідній зацікавленій групі тощо.

До незаконних методів лобістської діяльності належать прямий (корупція) та опосередкований (подарунки, фінансування туристичних поїздок, пригощання в ресторанах тощо) підкуп законодавців і чиновників, контроль за їх особистим життям, збирання на них компрометуючого матеріалу, шантаж, погрози, фізичний вплив тощо².

Науковці наводять цілу низку політичних, економічних та соціальних чинників, що зумовлюють існування та широке використання в Україні позаправових методів лобювання у правотворчому процесі. Це такі як:

- відсутність дієвих правових способів відстоювання інтересів фізичних і юридичних осіб, а також їх об'єднань на правотворчому рівні;
- негативна історична спадковість даного феномену, що виражається у відтворенні його радянських зразків як у методах, так і в суб'єктах лобювання;
- складний та суперечливий характер державотворчих процесів;
- труднощі у формуванні ринкових основ економіки, насамперед у їх нормативно-правовому забезпеченні – занадто громіздке законодавство, у якому присутні чисельні колізії та прогалини;
- нерегульованість та хаотичний характер організації та проведення правотворчого процесу;
- слабкість і не згуртованість громадських ініціатив, найактивніший сектор яких в Україні представлений іноземними й міжнародними фондами та програмами³.

Характерною рисою вітчизняного лобізму є його відверта політизація. До причин руху підприємців у парламент належать: високі податки, непередбачуваність і примхливість кадрових переміщень у вищих колах влади, корумпованість, економічні та політичні переслідування підприємницьких структур. Крім того, для вітчизняного лобізму характерно: відсутність єдиної стратегії і строго регламентованої й скоординованої тактики політичної діяльності підприємницьких структур, непрофесіоналізм, перевага нецивілізованих форм, брутальність прийомів лобістської діяльності, концентрація його зусиль на органах виконавчої влади регіонального рівня, практично повна політична й соціальна безвідповідальність та ін.⁴

Особливо вразливими з точки зору незаконного лобювання виступають економічні закони. Так недосконалі закони з великим числом відсилочних норм залишають простір для чиновничого розсуду і прийняття вибіркового рішення, або відверто лобістських постанов, рішень, якими надаються пільги в порядку виключення, що особливо сприяє і підживлює корупцію⁵.

У цьому аспекті знову повертаємося до концептуальних проблем правотворчості та відповідно системи чинного законодавства України, що зумовлює тіньовий, позаправовий лобізм.

З огляду на фундаментальні причини існування позаправового лобізму в правотворчому процесі сучасної України, шляхи його подолання видаються надмірно складними, тривалими та потребують комплексного підходу.

На думку ряду науковців, зокрема О. Богачової⁶, О. Одінцової⁷ та інших, першим кроком для подолання незаконного лобювання у правотворчій діяльності є його інституціоналізація шляхом

¹ Нестерович, В.Ф. (2008). *Конституційно-правові аспекти лобювання у правотворчому процесі України*: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 11-12.

² Шляхтун, П.П. (2005). *Конституційне право: словник термінів*. Київ: Либідь, 237.

³ Нестерович, В.Ф. (2008). *Конституційно-правові аспекти лобювання у правотворчому процесі України*: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 17.

⁴ Одінцева, О.О. (2008). *Правове регулювання лобізму в сучасній Україні (загальнотеоретичне дослідження)*: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 12.

⁵ Невмержицький, Є.В. (1999). *Корупція як соціально-політичне явище: особливості проявів і механізми подолання в сучасній Україні*: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Київ, 130.

⁶ Богачова, О.В. (2006). *Законотворчий процес в Україні: проблеми вдосконалення*: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 15.

⁷ Одінцева, О.О. (2008). *Правове регулювання лобізму в сучасній Україні (загальнотеоретичне дослідження)*: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 12.

прийняття відповідного спеціального закону «Про лобізм». При чому пропонується законодавчо визначити такі поняття, як: суб'єкт, об'єкт, предмет, методи та мету лобіювання.

Зауважимо, що в цьому аспекті практика зарубіжних країн є досить обмеженою. До країн, в яких прийняті та діють закони та інші нормативно-правові акти, що регулюють діяльність лобістів відповідно до чинних Конституцій, належать США, Великобританія, Канада, Австралія, Німеччина та інші.

Необхідність законодавчого регулювання лобістської діяльності в Україні тривалий час носить дискусійний характер, маючи своїх прихильників та опонентів. Проте, з прийняттям у жовтні 2014 р. Антикорупційної стратегії на 2014-2017 роки¹ це питання набуло нового поштовху, ставши одним із ключових заходів запобігання корупції у представницьких органах влади.

Виходячи з того, що діяльність виборних посадових осіб супроводжується корупційною поведінкою, одним із проявів якої є незаконне лобіювання інтересів окремих осіб або бізнес-структур, Антикорупційною стратегією пропонується ухвалити законодавство щодо визначення правових засад лобіювання.

Означена ініціатива не є історично першою, оскільки вже існувало декілька спроб законодавчо закріпити лобістську діяльність в незалежній Україні, зокрема розроблялися та вносилися на обговорення парламенту наступні проекти законів: «Про лобізм» 1992 року², «Про лобіювання в Україні» 1999 року³, «Про правовий статус груп, об'єднаних спільними інтересами (лобістських груп) у Верховній Раді України» 1999 року⁴, «Про регулювання лобістської діяльності в Україні» 2010 року⁵. Означені законопроекти не маючи достатньої підтримки у Верховній Раді України не були ухвалені парламентом навіть у першому читанні й направлені на доопрацювання.

У вересні 2016 року групою народних депутатів України подано новий проект Закону України «Про лобізм»⁶, обговорення якого вже виявило суттєві недоліки та навіть ризики, що можуть негативно відобразитися на якості правотворчого процесу в Україні. Такий наполегливий опір ініціативі введення лобізму в законодавчі рамки підтверджує складність та суперечливість функціонування даного інституту в реаліях українського суспільства.

Зауважимо, що в аспекті правотворчої діяльності введення лобізму в рамки закону може мати як позитивні, так і негативні прояви. Так, на думку А. Євгенєвої, легалізація лобізму допоможе виявити інтереси, що стоять за тим чи іншим проектом закону чи рішенням, визначити, хто його лобіює та хто стоїть за лобістами, відкрити справжніх авторів державних рішень, виявити ступінь залежності/незалежності представників влади; надасть громадянам більше інформації про їх діяльність⁷. Крім того, лобістська діяльність дасть змогу забезпечити відкритість апарату державної влади для контролю з боку громадянського суспільства за допомогою різного роду обговорень, дискусій, створення та участі в роботі впливових експертних співтовариств. Це, у свою чергу, розширить коло активних учасників політичного процесу⁸.

У той же час, прихильники законодавчого регулювання лобістської діяльності визнають, що одного закону недостатньо для того, щоб мінімізувати негативні прояви лобізму. Необхідно розробити правовий механізм реєстрації, функціонування та контролю за діяльністю лобістів. Таку

¹ Закон про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014-2017 роки 2014 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 46, 2014.

² Євгенєва, А. (2004). Законодавче регулювання лобістської діяльності. *Часопис Парламент*, 1, 32.

³ Проект Закону про лобіювання в Україні 1999 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?skl=4&pf3516=3188> (2018, січень, 24).

⁴ Проект Закону про правовий статус груп, об'єднаних спільними інтересами (лобістських груп) у Верховній Раді України 1999. (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=7028> (2018, січень, 24).

⁵ Проект Закону про регулювання лобістської діяльності в Україні 2010 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=38796> (2018, січень, 24).

⁶ Проект Закону про лобізм 2016 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60052> (2018, січень, 24).

⁷ Євгенєва, А. (2004). Законодавче регулювання лобістської діяльності. *Часопис Парламент*, 1, 33.

⁸ Рачинська, М. (2013). Інститут лобізму в питаннях формування й реалізації державної правової політики та здійснення контролю за правотворчою діяльністю. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*, 2, 213.

роль можуть відігравати закони про етику державних службовців, про виборчі кампанії, про боротьбу з корупцією, законодавчі акти у сфері оподаткування та ін.¹

Слід зауважити, що крім проголошених позитивних наслідків правове регулювання лобізму несе в собі суттєві ризики для правотворчого процесу, оскільки цілком реальним може стати узаконений існуючий вплив на суб'єктів правотворчого процесу з недосконалим та непрозорим механізмом практичної реалізації.

Опоненти законодавчого закріплення лобізму стверджують, що якщо лобістська діяльність цивілізована – вона не потребує ніякого врегулювання. Є практика внесення законопроекту, можливість звернення з пропозиціями до суб'єкта права законодавчої ініціативи та відповідно подальша робота даного суб'єкта.

Крім того, уже на сьогодні в Україні існує конституційно-правове підґрунтя для здійснення цивілізованої лобістської діяльності. Так, О.В. Дягілев класифікує чинні нормативно-правові акти, що створюють умови для здійснення лобістської діяльності, таким чином: 1) закони та підзаконні акти, що забезпечують участь громадян у прийнятті державою владних рішень; залежно від владних структур, стосовно яких здійснюється лобіювання, нормативно-правові акти розподіляються на ті, що регулюють взаємодію владних органів та громадськості: у Верховній Раді України, органах виконавчої влади, органах місцевого самоврядування; 2) нормативно-правові акти, що регулюють участь громадян у здійсненні державної політики в конкретній сфері інтересів, яка є об'єктом зацікавленості певних груп впливу (гендерна та молодіжна політика, архітектурно-будівельна діяльність, регуляторна політика); 3) нормативні акти, що встановлюють обмеження на здійснення лобістської діяльності залежно від об'єкта можливих лобістських дій та переліку інтересів, що лобіюються².

Зауважимо, що потреба у законодавчому регулюванні лобізму у США та країнах Європи виникла не у зв'язку з необхідністю боротьби з корупцією, а як наслідок визнання позитивної ролі лобізму, що сприяв підвищенню якості рішень органів державної влади. На нашу думку, на сьогоднішній день найбільшої уваги потребує питання протидії наявним негативним впливам нецивілізованого лобізму на правотворчий процес. Серед складових елементів механізму запобігання негативним лобістським і корупційним проявам та гарантування належної якості правотворчого процесу має бути:

- створення у складі Апарату Верховної Ради України Експертної групи, завданням якої стала б попередня експертиза законопроектів на предмет наявності в них лобістських і корупціогенних статей;

- передбачення у Регламенті Верховної Ради України: обов'язковості експертизи в парламентських Комітеті з питань правової політики та Комітеті з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією законопроектів, стосовно яких Експертною групою був представлений висновок про наявність у них лобістських і корупціогенних статей;

- неможливості розгляду таких законопроектів у першому читанні без висновків названих комітетів;

- залучення до доопрацювання законопроектів незалежних експертів та представників громадських організацій³.

Залишаються актуальними пропозиції науковців та політиків щодо створення навіть певного окремого органу з координації правотворчої діяльності в державі, зокрема об'єднаної міжвідомчої комісії у складі депутатів Верховної Ради, представників Генеральної прокуратури, міністерств, Служби безпеки України та економічних відомств, політичних партій та об'єднань громадян, наукових і практичних працівників з координації законодавчої діяльності в державі.

Висновки. В сучасних складних зовнішньополітичних та соціально-економічних реаліях сучасної української держави, кризи довіри українського народу до представницьких органів державної влади, відсутності всеохоплюючого розуміння принципу верховенства права навряд чи

¹ Одінцева, О.О. (2008). *Правове регулювання лобізму в сучасній Україні (загальнотеоретичне дослідження)*: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 16.

² Дягілев, О.В. (2011). *Конституційно-правовий інститут лобізму: вітчизняний та зарубіжний досвід*. Харків: Майдан, 251.

³ Богачова, О.В. (2006). *Законотворчий процес в Україні: проблеми вдосконалення*: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 15.

можливий позитивний вплив законодавчо закріпленого лобізму на якість правотворчого процесу. Тим більше, що передбачити та врахувати усі аспекти лобістської діяльності у законодавчому акті не можливо, а, отже, залишаються небезпечні ризики вкрай негативного прояву вже законодавчо регламентованого лобізму.

Крім того, без реформування підходів до правотворчого процесу та якості нормативно-правових актів не можливе позитивне функціонування лобізму, навіть законодавчо врегульованого.

References:

1. Shemshuchenko, Yu.S. (2007). *Velykyy entsyklopedychnyy yurydychnyy slovnyk* [The Great Encyclopedic Law Dictionary]. Kyiv: TOV Vydavnytstvo Yurydychna dumka [in Ukrainian].
2. Tolstyh, P.A. (2009). Professional'nyy slovar' lobbistskoj dejatel'nosti [Professional Dictionary of Lobbying Activities]. *Rossijskij professional'nyj portal o lobbizme Lobbying.ru*. <http://www.lobbying.ru/dictionary_list.php> [in Russian].
3. Nesterovych, V.F. (2008). Konstytutsiyno-pravovi aspekty lobiyuvannya u pravotvorchomu protsesi Ukrayiny [Constitutional and legal aspects of lobbying in the lawmaking process of Ukraine]. Thesis for PhD degree in law. Kyiv [in Ukrainian].
4. Mal'ko, A.V. (2011). *Bol'shoj juridicheskij slovar'* [The Great Law Dictionary]. Moscow: Prospekt [in Russian].
5. Zhalinskij, A.Je. (2009). Pravotvorchestvo i lobbizm v sovremennoj Rossii. Po sledam intellektual'nogo shturma [Lawmaking and lobbying in modern Russia. In the wake of intellectual assault]. *Biznes v zakone – Business in a law, 1, 12-15* [in Russian].
6. Kotov, A.K. (2000). Konstitucionalizm v Kazahstane: opyt stanovlenija i jeffektivnost' mehanizma vlasti [Constitutionalism in Kazakhstan: the experience of the formation and effectiveness of the mechanism of power]. Almaty: KazGJuA [in Russian].
7. Shlyakhtun, P.P. (2005). Konstytutsiine pravo: slovnyk terminiv [Constitutional Law: Glossary of Terms]. Kyiv: Lybid' [in Ukrainian].
8. Odintsova, O.O. (2008). Pravove rehulyuvannya lobizmu v suchasnyj Ukrayini (zahal'noteoretychne doslidzhennya) [Legal regulation of lobbying in modern Ukraine (general theoretical research)]. Thesis for PhD degree in law. Odesa [in Ukrainian].
9. Nevmerzhyts'kyj, Ye.V. (1999). Koruptsiya yak sotsial'no-politychne yavyshe: osoblyvosti proyaviv i mekhanizmy podolannya v suchasnyj Ukrayini [Corruption as a socio-political phenomenon: peculiarities of manifestations and mechanisms of overcoming in modern Ukraine]. Thesis for PhD degree. Kyiv [in Ukrainian].
10. Bohachova, O.V. (2006). Zakonotvorchyy protses v Ukrayini: problemy vdoskonalennya [Legislative process in Ukraine: problems of improvement]. Thesis for PhD degree. Kyiv [in Ukrainian].
11. Zakon pro zasady derzhavnoyi antykoruptsiynoyi polityky v Ukrayini (Antykoruptsiyna stratehiya) na 2014-2017 roky (2014) [The Law on the Principles of State Anti-Corruption Policy in Ukraine (Anticorruption Strategy) for 2014-2017] (The Verkhovna Rada of Ukraine). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine, 46, 2047* [in Ukrainian].
12. Yevhen'yeva, A. (2004). Zakonodavche rehulyuvannya lobist-s'koyi diyal'nosti [Legislative regulation of lobbying activity]. *Chasopys Parlament – Journal Parliament, 1, 32-39* [in Ukrainian].
13. Proekt Zakonu pro lobiyuvannya v Ukrayini (1999) [Draft Law on Lobbying in Ukraine] (The Verkhovna Rada of Ukraine) (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?skl=4&pf3516=3188 [in Ukrainian].
14. Proekt Zakonu pro pravovyy status hrup, ob'yednanykh spil'nymi interesamy (lobist-s'kykh hrup) u Verkhovniy Radi Ukrayini (1999) [Draft Law on the legal status of groups that are united by common interests (lobby groups) in the Verkhovna Rada of Ukraine]. (The Verkhovna Rada of Ukraine) (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=7028 [in Ukrainian].
15. Proekt Zakonu pro rehulyuvannya lobist-s'koyi diyal'nosti v Ukrayini (2010) [Draft Law on the regulation of lobbying activities in Ukraine] (The Verkhovna Rada of Ukraine) (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=38796 [in Ukrainian].
16. Proekt Zakonu pro lobizm (2016) [Draft Law on lobbying] (The Verkhovna Rada of Ukraine) (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60052 [in Ukrainian].
17. Rachyns'ka, M. (2013). Instytut lobizmu v pytannyakh formuvannya y realizatsiyi derzhavnoyi pravovoyi polityky ta zdiysnennya kontrolyu za pravotvorchoyu diyal'nistyu [The institute of lobbying in the issues of the formation and implementation of the state legal policy and the control over legitimate activities]. *Visnyk Natsional'noyi akademiyi derzhavnoho upravlinnya pry Prezydentovi Ukrayiny – Bulletin of the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine, 2, 208-215* [in Ukrainian].
18. Dyahilyev, O.V. (2011). Konstytutsiyno-pravovyy instytut lobizmu: vitchyznyanyy ta zarubizhnyy dosvid [Constitutional and legal institute of lobbying: domestic and foreign experience]. Kharkiv: Maydan [in Ukrainian].